

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΣΤΗΝ ΗΘΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΝΤ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ

I. Είσαγωγή

Είναι γνωστό τό φαινόμενο τῶν διαδεδομένων ἀντιλήψεων πού συχνά μέ τή μορφή σύντομων διατυπώσεων ἔχουν κυρίαρχη θέση στήν ἐπιστήμη καί πού εἶναι ὅμως παραπλανητικές, ἄν δέν προσπαθήσει κανείς νά διακρίνει τά ζητήματα καί νά προσδιορίσει μέ κάποια ἀκρίβεια τούς ὅρους πού χρησιμοποιεῖ. Μιά τέτοια κυρίαρχη, φαίνεται, ἀντίληψη εἶναι ὅτι ἡ ἠθική τοῦ Καντ εἶναι κενή ἀπό περιεχόμενο, ἀποτελεῖται μόνο ἀπό μορφή, εἶναι, ὅπως λένε, «φορμαλιστική». Ἡ κριτική αὐτή διατυπώθηκε πολύ νωρίς, περιβλήθηκε μέ τό κύρος τοῦ Hegel καί ὀλοκληρώθηκε στόν 20ό αἰ. μέ τό ἔργο τῶν M. Scheler, N. Hartmann καί ἄλλων. Θά ἐπιχειρήσω πρῶτα νά συνοψίσω τίς βασικές γραμμές τῆς κριτικῆς αὐτῆς, ὅπως ἐκτίθεται στούς κυριότερους ἐκπροσώπους της.

Ἦδη ὁ Hegel, παρ' ὅλη τήν ἀναγνώρισή του γιά τήν ἀρχή τῆς ἐλευθερίας, αὐτονομίας καί αὐτοσυνειδησίας τῆς καντιανῆς ἠθικῆς, θεώρησε ὅτι ἡ ἀρχή αὐτή παραμένει στόν Καντ ἀφηρημένη, ἀκαθόριστη, κενή. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τόν ἠθικό νόμο: εἶναι κενός ἀπό περιεχόμενο. Δέν περιλαμβάνει τίποτε ἄλλο ἀπό τήν «ταυτότητα» (μέ τήν ἔννοια τῆς λογικῆς ἀρχῆς τῶν ἀναλυτικῶν κρίσεων), τή συμφωνία μέ τόν ἑαυτό του, τή γενικότητα. «Ἡ τυπική ἀρχή τῆς (ἐνν. ἠθικῆς) νομοθεσίας δέν ἀποκτᾶ... κανένα περιεχόμενο, κανένα προσδιορισμό». «Αὐτό εἶναι τό ἐλάττωμα τῆς καντιανῆς ... ἀρχῆς, ὅτι γενικά εἶναι τυπική»¹.

Στήν κριτική τοῦ «φορμαλισμοῦ» τῆς καντιανῆς ἠθικῆς εἶναι ἀφιερωμένο, ὅπως εἶναι γνωστό, μεγάλο μέρος τοῦ ἔργου τοῦ M. Scheler «Ἡ φορμαλισμός στήν ἠθική καί ἡ ἠθική «περιεχομένου» τῶν ἀξιῶν». Στίς ἴδιες γραμμές γενικά, ἀλλά συστηματικότερα καί πληρέστερα, κινεῖται ἡ σχετική κριτική τοῦ N. Hartmann². Μέ τή σαφήνεια πού διακρίνει τήν ἐκθεσή του, εἶναι ἰδιαίτερα κατάλληλη νά χρησιμεύσει ὡς ἀφετηρία τῆς ἔρευνάς μας. Ἐδῶ θά περιορισθῶ στό πρόβλημα τοῦ περιεχομένου (καί συνεπῶς τοῦ φορμαλισμοῦ) καί δέ θά ἐπεκταθῶ στήν κριτική κατά τοῦ λεγόμενου ὑποκειμενισμοῦ καί τῆς νοησιαρχίας τῆς καντιανῆς ἠθικῆς. Ἐξάλλου ἐδῶ θά ἀναφέρω συνοπτικά καί μέ μορφή τελικῶν θέσεων τά συμπεράσματα τῶν ἐρμηνευτῶν, χωρίς νά μπορῶ νά ἐπεκταθῶ στή σχετική ἐπιχειρηματολογία.

1. Ὡς θετικό σημεῖο καί μόνιμο ἐπίτευγμα πρέπει νά θεωρηθεῖ ἡ ἀναίρεση τοῦ ἐμπειρισμοῦ καί ἡ θεμελίωση τῆς ἠθικῆς καί τῶν ἀρχῶν της *a priori*³.

2. Ἡ βασική πλάνη τοῦ Καντ, ἀντίθετα, εἶναι ἡ σύγχυση πού κάνει ἀνάμεσα στίς ἔννοιες *a priori* καί «τυπικός» ἀπό τό ἕνα μέρος καί *a posteriori* καί «οὐσιαστικός» ἀπό τό ἄλλο. Ἔτσι, ἐνῶ θεώρησε ὀρθά ὅτι οἱ ἀρχές τῆς ἠθικῆς εἶναι *a priori*, νόμισε ἐσφαλμένα ὅτι συνεπῶς θά ἔπρεπε ἀναγκαστικά νά εἶναι καί κενές

από περιεχόμενο και μόνο τυπικές, γιατί ἄλλιως θά ἦταν a posteriori και θά περιέπιπτε σέ αντίφαση. « Ἡ ταύτιση τοῦ “απριορικοῦ” μέ τό “τυπικό” εἶναι μιά θεμελιώδης πλάνη τῆς καντιανῆς διδασκαλίας»⁴.

Ἡ ἄλλη σχετική πλάνη τοῦ Kant εἶναι ἡ ταύτιση τοῦ περιεχομένου ἢ τοῦ «οὐσιαστικοῦ» (“material”) μέ τό «αἰσθητηριακό» (“sinnlich”). Ἔτσι νόμισε ὅτι, ὅ,τιδήποτε εἶναι περιεχόμενο («ὕλη») στήν Ἠθική, εἶναι ἀναγκαστικά δεδομένο τῶν αἰσθήσεων (εἰδικότερα συνδέεται μέ τό αἶσθημα τῆς ἡδονῆς ἢ τῆς λύπης) και συνεπῶς εἶναι a posteriori⁵.

Τό ζητούμενο συνεπῶς — αὐτό πού ὑποτίθεται ὅτι λείπει ἀπό τόν Kant — εἶναι μιά Ἠθική μέ περιεχόμενο πού, ὅμως, θά εἶναι a priori.

Ὁ Ε.Π. Παπανοῦτσος στήν «Ἠθική» του ἀποδέχεται τήν παραπάνω κριτική, και τήν ἐπαυξάνει μάλιστα σέ μερικά σημεῖα πού παραθέτω ἐδῶ συνοπτικά:

1. Ἡ Ἠθική τοῦ Kant εἶναι ταυτολογική. Ὁ ἠθικός νόμος δέν περιέχει τίποτε ἄλλο ἀπό ἀναγκαιότητα και καθολικότητα (τή μορφή τοῦ γενικοῦ νόμου), δηλ. τά θεμελιώδη χαρακτηριστικά ὄλων τῶν a priori ἀρχῶν: «οἱ καθολικές και ἀναγκαῖες ἀρχές τῆς ἠθικότητας προστάζουν τήν ἠθική μας βούληση νά πειθαρχεῖ σέ ἀρχές καθολικές και ἀναγκαῖες — πού ὀλοφάνερα εἶναι καθαρῆ ταυτολογία»⁶.

2. Ἄν ὁ ἠθικός νόμος εἶναι a priori, τότε δέν μπορεῖ νά ἔχει περιεχόμενο, ἀλλά εἶναι «καθαρά εἰδολογικός». Γιατί, ἄν εἶχε περιεχόμενο, τότε δέ θά ἦταν a priori: «...ὁ ὀρθολογισμός στήν Ἠθική εἶναι ἀνέκκλητα καταδικασμένος σ’ ἕναν καθαρὸ φορμαλισμό... Τό a priori στοιχεῖο εἶναι πάντα και κατ’ ἀνάγκη μιά μορφή».

Συγκεφαλαιώνοντας ὁ Παπανοῦτσος διατυπώνει τή θέση ὅτι στόχος τοῦ Kant ἦταν μιά «ὑπέρτατη ἀρχή τῆς ἠθικότητας πού νά εἶναι: α. καθαρῆ μορφή, εἰδολογική ἐντελῶς, νά μήν περιέχει δηλ. καμιάν ὀρισμένη «ὕλη», ἐλατήριο ἢ σκοπό και β. a priori»⁷.

Ἡ τελευταία αὐτή διατύπωση εἶναι ἰδιαίτερα χαρακτηριστική, νομίζω, και κατάλληλη νά μᾶς χρησιμεύσει νά θέσομε συνοπτικά τό πρόβλημα: ἡ Ἠθική τοῦ Kant εἶναι ἀναμφισβήτητα a priori. Εἶναι ἄραγε ἀναγκαστικά και κενή ἀπό περιεχόμενο και φορμαλιστική; Ὑπάρχουν μήπως ἀρχές και γενικότερα στοιχεῖα στήν καντιανή Ἠθική πού, μολονότι εἶναι a priori, περιλαμβάνουν και συγκεκριμένο περιεχόμενο;

Στή μελέτη αὐτή θά ἐπιχειρήσω νά ἀπαντήσω στά ἐρωτήματα αὐτά. Σκοπός της εἶναι νά δείξει ὅτι ἡ Ἠθική τοῦ Kant, μολονότι εἶναι a priori, δέν εἶναι φορμαλιστική. Ἀντίθετα, ὅπως θά δείξω, ὁ Kant ἔχει συνείδηση ὅτι ἡ Ἠθική περιλαμβάνει ἐκτός ἀπό μορφή και περιεχόμενο πού ἀναπτύσσει σέ τρία διαφορετικά ἐπίπεδα. Γιά τό σκοπό αὐτό θά προσπαθήσω, ἀπό τή μιά πλευρά, νά ἐκθέσω τή θεωρία τοῦ Kant γιά τό ζήτημά μας, και ἀπό τήν ἄλλη, νά ἐξακριβώσω τό νόημα τῆς θεωρίας του μέσα στα πλαίσια τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας και μέ βάση τίς ἀρχές της.

2. Ὁ «φορμαλισμός» τῆς καντιανῆς Ἠθικῆς — ἢ: μορφή και περιεχόμενό της.

Γιά νά λύσομε τό πρόβλημα αὐτό, θά πρέπει νά ἐξετάσομε πρῶτα μέ ποιὰ

ἀκριβῶς ἔννοια ἀποδέχεται ὁ Kant τή μορφή καί μέ ποιά ἔννοια ἀπορρίπτει τό περιεχόμενο στήν Ἠθική. Πρέπει δηλ. νά διακρίνομε τά ἐρωτήματα πού θέτει ὁ Kant καί ὄχι νά θεωροῦμε ἐσφαλμένα μιά θέση του σ' ἓνα ζήτημα A σάν θέση στό ζήτημα B καί ἔτσι νά ὑποθέτομε ἀντιφάσεις πού στήν πραγματικότητα βρίσκονται ὄχι στή θεωρία τήν ἴδια, ἀλλά στή δική μας σύγχυση τῶν ζητημάτων⁸.

Μέ στόχο τόν προσδιορισμό τῆς ἀνώτατης ἀρχῆς τῆς Ἠθικῆς θέτει ὁ Kant τό ζήτημα: ποιός εἶναι ὁ «καθοριστικός λόγος» (“Bestimmungsgrund”) τῆς θέλησης; Ἐννοεῖ, τί ὀφείλει καί μπορεῖ νά καθορίζει τήν καλή θέληση; Τό ἐρώτημα ἐδῶ εἶναι: μποροῦν νά καθορίζουν τή θέληση μόνο ἐμπειρικοί λόγοι (τελικά τά αἰσθητηριακά ἐρεθίσματα ἢ ἀλλιῶς ἡ φύση), ὅποτε δέ θά ἦταν δυνατή μιά ἐλεύθερη θέληση, ἢ μήπως καί ὁ λεγόμενος «καθαρός», δηλ. μή ἐμπειρικά καθορισμένος, Λόγος, ὅποτε καί μόνο τότε θά ἦταν δυνατή ἡ ζητούμενη ἐλεύθερη θέληση⁹;

Ἐδῶ εἶναι, νομίζω, ἀναγκαία μιά διευκρίνιση. Ἀποτελεῖ θεμελιώδη ἀρχή τῆς καντιανῆς Ἠθικῆς ἡ προϋπόθεση ὅτι ὅλα τά ζητήματα, ὅλες οἱ ἀρχές της καί ὅλες οἱ θέσεις της ἀφοροῦν ἀποκλειστικά τή θέληση, τόν καθορισμό της καί τούς σχετικούς καθοριστικούς λόγους καί ὄχι τή φυσική ἰκανότητα γιά τήν τέλεση τῆς πράξης οὔτε τά ἀποτελέσματά της καί τήν ἐνδεχόμενη ἐπιτυχία ἢ ἀποτυχία¹⁰. Ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἂν συμφωνεῖ ἢ διαφωνεῖ κανεῖς μέ τό θεώρημα αὐτό τοῦ Kant (καί θεωρεῖ π.χ., ἀντίθετα, ὅτι ἡ ἠθικότητα ἢ μή τῆς πράξης ἐξαρτᾶται ἀπό τά ἀποτελέσματά της, ὅπως στό λεγόμενο “Consequentialismus”), θά πρέπει νά τό ἔχει ὑπόψη του, ἂν θέλει νά κρίνει δίκαια.

Ὁ Kant θεωρεῖ ὅτι, ἐάν ὁ καθοριστικός λόγος τῆς θέλησης ἢ τό «κίνητρο» (“Bestimmungsgrund” ἢ “Bewegungsgrund”) εἶναι ἓνα ἀντικείμενο («ὕλη») τοῦ ἐπιθυμητικοῦ (π.χ. ἡδονή, πλοῦτος, ἐξουσία κτλ.), τότε οἱ σχετικές πρακτικές ἀρχές πού περιέχουν ἓναν καθορισμό τῆς θέλησης ἀπό τέτοια ἀντικείμενα (ἄς τίς ὀνομάσομε γιά συντομία «οὐσιαστικές» σέ ἀντίθεση μέ τίς τυπικές) εἶναι: α) ὑποθετικές (ὀρίζουν π.χ.: ἐάν θέλεις εὐδαιμονία, τότε πρέπει νά κάνεις α, β ... κτλ.) β) ἐμπειρικές. Ὁ ὅρος πού θέτουν (π.χ. ἡδονή, κοινωνική ἐπιτυχία κ.ο.κ.) εἶναι πάντα ἐμπειρικός καί ὑποκειμενικός καί ὄχι γενικῆς, ἀντικειμενικῆς καί ἀναγκαίας ἰσχύος γιά ὅλα τά ἔλλογα ὄντα. Αὐτοί, ὅμως, εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ ἀναγκαῖοι ὅροι γιά τούς πρακτικούς νόμους σέ ἀντίθεση πρὸς τούς ὑποκειμενικούς κανόνες (“Maximen”). Συνεπῶς, ἂν πρόκειται ἡ ἀνώτατη ἀρχή τῆς Ἠθικῆς νά εἶναι νόμος γενικῆς καί ἀντικειμενικῆς ἰσχύος καί ὄχι ἀπλός ὑποκειμενικός κανόνας, τότε πρέπει νά εἶναι τυπικός καί ὄχι οὐσιαστικός.

Τέλος, οἱ οὐσιαστικές καί ἐμπειρικές πρακτικές ἀρχές θέτουν τόν καθοριστικό λόγο τῆς θέλησης στό λεγόμενο «κατώτερο ἐπιθυμητικό» (ἢ ἀπλά στό ἐπιθυμητικό) καί, ἂν δέν ὑπῆρχε πέρα ἀπό αὐτές καί τυπικός νόμος, δέ θά ὑπῆρχε καί «ἀνώτερο ἐπιθυμητικό», δηλ. καθαρός πρακτικός λόγος. Συνεπῶς οἱ πρακτικές ἀρχές πού προσιδιάζουν σέ ἔλλογα ὄντα —σέ ὄντα μέ Λόγο καί ὄχι μόνο μέ ἐπιθυμητικό ἢ αἰσθητικότητα— δέν μποροῦν νά περιέχουν σάν καθοριστικό λόγο τῆς θέλησης ἓνα ἀντικείμενο, ἀλλά μόνο τή μορφή τοῦ ἠθικοῦ νόμου πού συνίσταται στή γενικότητα¹¹.

Ἐδῶ πρέπει νά ἀναφέρω μιά ἀκόμη θεμελιώδη προϋπόθεση ἢ παραδοχή τοῦ Kant: τή διάκριση αἰσθητικότητας (“Sinnlichkeit”) ἢ φύσης καί Λόγου στόν ἄν-

θρωπο. Πάλι δέν μπορῶ νά ἀναλύσω ἢ νά κρίνω ἐδῶ τήν προϋπόθεση αὐτή, παρά μόνο νά τήν ἐπισημάνω γιά νά τήν ἔχομε ὑπόψη μας. Παρ' ὅλα αὐτά, θά ἤθελα ἀπλά νά σημειώσω ὅτι θεωρῶ τή διάκριση αὐτή ὄχι αὐθαίρετη θεωρητική κατασκευή ("Konstruktion"), ἀλλά σύμφωνη μέ τήν πραγματικότητα¹².

Ὡς πρός τό ζήτημα λοιπόν: ποιός εἶναι —ἢ ὀρθότερα, ποιός μπορεῖ καί ὀφείλει νά εἶναι— ὁ καθοριστικός λόγος ἢ τό κίνητρο ("motivum") τῆς καθαρῆς καί συνεπῶς ἐλεύθερης θέλησης, ὁ Kant θεωρεῖ ὅτι αὐτός δέν μπορεῖ νά εἶναι ἕνα ἀντικείμενο καθορισμένο «καθ' ὕλην» ("materialiter"), ἀλλά μόνο ἕνας τυπικός λόγος (ἢ καθορισμένος "formaliter")¹³.

Ἀπό τό ζήτημα αὐτό διακρίνει ὁ Kant τό ἐντελῶς διαφορετικό: ποιός εἶναι —ἢ, πάλι ὀρθότερα, ποιός μπορεῖ καί ὀφείλει νά εἶναι— ὁ σκοπός ("Zweck") ἢ τό ἀντικείμενο ("Gegenstand", "Objekt") τῆς καλῆς θέλησης. Τό ζήτημα αὐτό θά τό ἀναλύσω διεξοδικότερα στό ἐπόμενο τμήμα (3.). Ἐδῶ θά ἐπιχειρήσω μόνο νά ὀριοθετήσω προσωρινά τήν ἔννοια αὐτή.

Ὁ σκοπός εἶναι τό ἀντικείμενο ἐκεῖνο τῆς θέλησης, ἡ παράσταση (ἢ συνείδηση) τοῦ ὁποῖου τήν «καθορίζει» ἢ, ἀπλούστερα, τήν ὀδηγεῖ στό νά προκαλέσει τή δημιουργία τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ. Ἡ ὕπαρξη τοῦ σκοποῦ εἶναι, σύμφωνα μέ τόν Kant, πέρα ἀπό τόν καθοριστικό λόγο, ἀναγκαῖος ὄρος γιά τόν πλήρη καθορισμό τῆς θέλησης¹⁴. Γιά τή διάκριση μεταξύ καθοριστικοῦ λόγου καί σκοποῦ τῆς θέλησης, πού ἰσχύει γιά ὅλο τό ἠθικό του ἔργο, ἐκφράζεται ὁ Kant μέ ἰδιαίτερη σαφήνεια στή μελέτη του «Ἀπάνω στό κοινό ἀπόφθεγμα: τοῦτο μπορεῖ νά εἶναι ὀρθό στή θεωρία, ἀλλά γιά τήν πράξη δέν ἰσχύει» (1793): «Εἶχα ἀκόμη παρατηρήσει ὅτι αὐτή ἡ ἔννοια τοῦ καθήκοντος δέ χρειάζεται νά θέτει ὡς βάση (Grund) κανένα εἰδικό σκοπό, ἀπεναντίας *συνεπάγεται* ἕναν ἄλλο σκοπό γιά τή θέληση τοῦ ἀνθρώπου... Ὅχι σά νά πρωτοπαίρνει ἡ γενική ἔννοια τοῦ καθήκοντος «στήριγμα καί σταθερότητα», δηλ. ἕνα σίγουρο λόγο καί τήν ἀπαιτούμενη δύναμη ἑνός ἐλατηρίου, ... ἀλλά γιά νά ἀποκτήσει ἔτσι καί ἕνα *ἀντικείμενο*...». Καί στή συνέχεια: «Γιατί χωρίς κανένα σκοπό δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει βούληση· μέ ὅλο πού, ὅταν πρόκειται ἀπλῶς γιά ἔννομο ἐξαναγκασμό τῶν πράξεων, ὀφείλομε νά κάνομε ἀφαίρεση τοῦ σκοποῦ, καί τότε ὁ νόμος ὁ μόνος ἀποτελεῖ τόν καθοριστικό λόγο του»¹⁵.

Συνοψίζοντας τά μέχρι τώρα πορίσματα μας σημειώνω ὅτι ὁ Kant διακρίνει ἀνάμεσα:

Α' Στόν καθοριστικό λόγο ("Bestimmungsgrund") ἢ κίνητρο ("Bewegungsgrund") τῆς θέλησης, δηλ. ἐκεῖνο, ἡ συνείδηση τοῦ ὁποῖου ὀδηγεῖ τή θέληση σέ ὀρισμένη πράξη καί μ' αὐτή τήν ἔννοια τήν καθορίζει. Αὐτό μπορεῖ νά εἶναι 2 εἰδῶν, εἴτε:

- 1) νά συνίσταται σέ ἕνα συγκεκριμένο περιεχόμενο («ὕλη», "Materie"), τήν ἐπίτευξη τοῦ ὁποῖου ἐπιδιώκει ὁ ἄνθρωπος. Αὐτό πάλι μπορεῖ νά εἶναι 2 εἰδῶν, εἴτε:
 - α) ἕνα ἀντικείμενο τῶν αἰσθήσεων (ἐμπειρικό ἀντικείμενο, π.χ. ἡδονή, πλοῦτος, ἐξουσία κτλ.), εἴτε
 - β) ἕνα μή αἰσθητό ἀντικείμενο πού ὀρίζει ὁ Λόγος («ὀρθολογικό» ἢ νοητό ἀντικείμενο, π.χ. τελειότητα, συμφωνία μέ τό θέλημα τοῦ Θεοῦ κτλ.), εἴτε
- 2) νά συνίσταται μόνο στή μορφή ("Form") τοῦ ἠθικοῦ νόμου, δηλ. τή γενικότητα, καί

Β' Στό σκοπό ("Zweck") ἢ τό ἀντικείμενο ("Gegenstand", "Objekt") τῆς θέ-

λησης, δηλ. εκείνο, ή συνείδηση του οποίου οδηγεί τή θέληση στη δημιουργία του. Ο σκοπός (ή οί σκοποί) μπορεί νά είναι 2 ειδών, είτε:

- 1) ένα αντικείμενο των αισθήσεων, όποτε ο σκοπός είναι εμπειρικός (a posteriori) και σχετικός και όχι γενικός και αντικειμενικός. Τέτοιοι είναι οί σκοποί που θέτουν οί άνθρωποι από τή φύση τους ως έλλογα μόν, αλλά πεπερασμένα όντα που υπόκεινται στη νομοτέλεια τής φύσης (π.χ. ατομική εϋτυχία), είτε
- 2) ένας (ή περισσότεροι) σκοπός που καθορίζει ο Λόγος. Ως τέτοιος είναι γενικής και αντικειμενικής ισχύος και μέ αυτήν τήν έννοια —και όχι βέβαια ως αποτέλεσμα έξαναγκασμού— «άναγκαίος» και a priori.

Και στις 2 αυτές περιπτώσεις ο σκοπός δέν είναι άπλή μορφή, αλλά έχει συγκεκριμένο περιεχόμενο («ύλη») (δες παρακάτω στο 3.). Μόνο που στην 1η περίπτωση τό περιεχόμενο είναι εμπειρικό (a posteriori), ενώ στη 2η «όρθολογικό» (a priori)¹⁶.

Από τήν επισκόπηση αυτή προκύπτει άναμφισβήτητα ότι ο Kant άπορρίπτει τό περιεχόμενο μόνο ως προς τό Α' ζήτημα. Γιατί θεωρεί ότι μόνο υπό τόν όρο αυτό άποφεύγεται καθορισμός τής θέλησης από εμπειρικούς και ύποκειμενικούς όρους και εξασφαλίζεται καθορισμός μιās μή εμπειρικά εξαρτημένης, καθαρής, ελεύθερης και συνεπώς καλής θέλησης. Αντίθετα, ως προς τό Β' ζήτημα, δηλ. του προσδιορισμού του σκοπού και του αντικειμένου τής καλής θέλησης, ο Kant δέχεται ρητά ότι ο σκοπός αυτός έχει περιεχόμενο και μέ τήν έννοια αυτή είναι ουσιαστικός (όχι μόνο τυπικός) και όμως, παρ' όλα αυτά, a priori.

3. Το περιεχόμενο των αρχών τής 'Ηθικής

Στό μέρος αυτό θά επιχειρήσω νά αναλύσω τήν έννοια του περιεχομένου και τις μορφές, μέ τις όποιες αυτό αναπτύσσεται στην 'Ηθική του Kant.

Α' Γενικά: Ο άνθρωπος ως αυτοσκοπός (ή αρχή τής προσωπικότητας)

Όπως είδαμε, ο Kant θεωρεί ότι ο ήθικός νόμος όφείλει νά είναι ο μόνος καθοριστικός λόγος (ή κίνητρο) τής καλής θέλησης. Όμως, ενώ ο ήθικός νόμος είναι άναγκαίος, δέν είναι και ο έπαρκής όρος του καθορισμού τής θέλησης. Η θέληση (ή, στον Kant, ο «καθαρός πρακτικός Λόγος») έχει άνάγκη, εκτός από κίνητρο, και από ένα (ή ένδεχόμενα περισσότερους) σκοπό. Ήδη στη «Θεμελίωση τής Μεταφυσικής των 'Ηθών» (1785) διακρίνει ο Kant άνάμεσα:

- 1) στο «κίνητικό αίτιο» ή «κίνητρο» ("Bewegungsgrund") και
- 2) στον «άντικειμενικό σκοπό» ("objektiver Zweck") τής καθαρής θέλησης¹⁷.

Πρίν δοϋμε ποιός είναι αυτός ο αντικειμενικός σκοπός, είναι σκόπιμο, νομίζω, νά αναφέρω μιά άκόμη διάκριση του Kant που άντιστοιχεί στην παραπάνω. Ο Kant έπισημαίνει ότι: «Όλοι οί ύποκειμενικοί κανόνες έχουν: 1. μιά μορφή που συνίσταται στη γενικότητα (ένν. του ήθικού νόμου) ... 2. ένα περιεχόμενο, δηλ. ένα σκοπό...»¹⁸. Η έπισήμανση αυτή του Kant είναι, νομίζω, έξαιρετικά σημαντική. Αποτελεί τήν πρώτη ρητή διατύπωση τής θέσης του, ότι οί ήθικές αρχές (στην περίπτωση αυτή οί λεγόμενοι «ύποκειμενικοί κανόνες») δέν έχουν μόνο μορφή, αλλά και περιεχόμενο και ότι αυτό συνίσταται στο σκοπό που άπομένει άκόμη νά προσδιορίσομε.

Ένδεικτικό τής σημασίας τής πρότασης αυτής είναι τό εξής. Ο Παπανούτσος

διατύπωσε τήν άποψη ότι τό κείμενο τής ΘΜΗ φανερώνει μία «άμηχανία» του Kant, άφου ή πρώτη και οι παλαιότερες έκδόσεις είχαν αντί «ύλη» (“Materie”), δηλ. περιεχόμενο, τή λέξη «κανόνας» (“Maxime”)¹⁹.

Άλλά ό ίδιος ό Παπανούτσος παραδέχεται: α) ότι ή παλαιότερη γραφή «κανόνας» «δέν στέκει καθόλου», β) ότι «πιθανόν στό χειρόγραφο νά ύπήρχε ... ή λέξη Materie και όχι “Maxime” και γ) ό ίδιος ό Kant χρησιμοποιεί τήν επίμαχη λέξη Materie δύο φορές παρακάτω. Ο Παπανούτσος θεωρεί ως δεδομένο ότι ό ήθικός νόμος (στόν Kant) δέν περιέχει καθόλου «ύλη». Και συνεπώς ή γραφή «ύλη» στην περίπτωση αυτή άποτελεί ουσιαστικά μία αντίφαση μέσα στην όλη θεωρία του Kant, πού ήταν τόσο όφθαλμοφανής, ώστε νά προκαλέσει ένα τυπογραφικό λάθος. Γιατί, πώς νά χρησιμοποιηθεί ό όρος «ύλη», άφου αυτός είναι «τό γνώρισμα των “ετερόνομων” ήθικων θεωριών κατ’ αντίθεση προς τήν “αυτόνομη” Ήθική, πού μόνο, ειδολογική είναι ή άρχή της;» — όπερ έδει δείξει. Φυσικά, όλη αυτή ή έξήγηση άπαιτήθηκε μόνο, έπειδή ό Παπανούτσος θεωρεί ότι ή καντιανή Ήθική δέν μπορεί νά έχει ύλη, πράγμα πού δέν εϋσταθεί. Οι αντικειμενικοί σκοποί πού αντιστοιχούν στό κινητικό αίτιο (ή κίνητρο) έχουν — σε αντίθεση με τους υποκειμενικούς σκοπούς του επιθυμητικού πού αντιστοιχούν στα υποκειμενικά έλατήρια (“stimuli”) — γενική και άναγκαία ισχύ για όλα τά έλλογα όντα²⁰. Ως τέτοιο αντικειμενικό σκοπό θεωρεί ό Kant τόν άνθρωπο (και γενικότερα, όπως τονίζει πάντα, κάθε έλλογο όν) και τήν ανθρώπινη προσωπικότητα (ή πρόσωπο), δηλ. τό όν πού είναι από τή φύση του «αυτοσκοπός», δέν επιτρέπεται νά χρησιμοποιείται ποτέ μόνο ως μέσον, αλλά πάντα και ως σκοπός και με τήν έννοια αυτή έχει άόλυτη «άξία».

Έδω άξίζουν ιδιαίτερη έπισήμανση οι έννοιες του αυτοσκοπού και τής άξίας. Αυτοσκοπός (ή σκοπός «καθ’ έαυτόν») σημαίνει κάτι πού δέν μπορεί ούτε επιτρέπεται νά χρησιμοποιηθεί τό ίδιο ως άπλό μέσον για ένα άλλο —ένδεχόμενα αυθαίρετο— σκοπό. Με τήν έννοια αυτή άποτελεί τό τελικό κριτήριο τής ήθικότητας και, όπως ρητά λέει ό Kant, τήν «άνώτατη αντικειμενική άρχή τής θέλησης» πού (πρέπει νά) «περιορίζει κάθε αυθαιρεσία», π.χ. τής πολιτικής έξουσίας²¹.

Η έννοια τής «άπόλυτης» ή «έσωτερικής» άξίας («άξιοπρέπειας») του ανθρώπου υπό τόν όρο τής ήθικότητας —ή, άπλούστερα, του ανθρώπου ως ήθικού όντος ή ως προσώπου— σε αντίθεση με τή σχετική μόνο άξία των υλικών αγαθών προσθέτει ένα νέο στοιχείο στό περιεχόμενο των ήθικων αρχών. Περιορίζομαι έδω νά έπισημάνω τήν κεντρική θέση πού έχουν οι έννοιες τής άξίας και του προσώπου στην Ήθική του Kant παρά τους αντίθετους ισχυρισμούς των κριτικών του.

Β’ Οι έννοιες του «ύψιστου αγαθοϋ» και του «τελικού σκοπού» ως του αντικειμένου του καθαρού πρακτικού Λόγου

Στήν «Κριτική του πρακτικού Λόγου» εισάγει ό Kant τήν έννοια του «αντικειμένου του καθαρού πρακτικού Λόγου» και τή συνδέει με τίς έννοιες του σκοπού, του «άπολύτου» και του «ύψιστου αγαθοϋ». Ως «αντικείμενο» του πρακτικού Λόγου όρίζει ό Kant τήν «παράσταση ενός αντικειμένου ως δυνατού αποτελέσματος τής έλευθερίας»²². Και έπειδή ό Λόγος άναζητεί —άκολουθώντας μία θεμελιώδη άρχή

του²³ — πέρα από κάθε τι σχετικό και εξαρτημένο (Bedingtes") τήν ολότητα τῶν ὄρων αὐτοῦ τοῦ τελευταίου, δηλ. τό ἀπόλυτο ("das Unbedingte") ἀναζητεῖ καί σάν πρακτικός Λόγος (ὅπως καί ὁ θεωρητικός) πέρα από κάθε τι σχετικό ἢ εξαρτημένο, πού πηγάζει ἀπό φυσικές ἀνάγκες καί κλίσεις, τό ἀπόλυτο ἢ τό ἀντικείμενο τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου πού ὁ Kant ὀνομάζει «ὑψιστο ἀγαθό»²⁴.

Γιά νά ὀρίσει τήν ἔννοια αὐτή, ὁ Kant διακρίνει δύο σημασίες τοῦ ὄρου «ὑψιστο»:

α) τό «ἀνώτατο» ("das Oberste", λατ. "supremum") καί

β) τό «ὀλοκληρωμένο» ("das Vollendete", λατ. "consummatum", "perfectissimum")²⁵.

Ὡς ἀνώτατο ἀγαθό, δηλ. ὡς ὄρο ἀπόλυτο τοῦ ἀγαθοῦ πού ὁ ἴδιος δέν ὑπόκειται σέ κανένα ἄλλο ὄρο ("originarium"), θεωρεῖ ὁ Kant τήν ἀρετή (Tugend) ἢ ἀλλιῶς τήν πράξη τή στηριγμένη στόν ἠθικό νόμο καί τό καθῆκον, δηλ. τήν ἠθικότητα. Ἀλλά, μολονότι ἡ ἠθικότητα εἶναι τό «ἀνώτατο» ἀγαθό, δέν εἶναι καί τό «ὑψιστο» ἢ «ὀλοκληρωμένο» ("perfectissimum"): «γιατί, γιά νά εἶναι αὐτό (ἐνν. τό ὀλοκληρωμένο ἀγαθό), ἀπαιτεῖται καί εὐδαιμονία, καί μάλιστα ὄχι μόνο στά μεροληπτικά μάτια τοῦ προσώπου πού τήν κάνει σκοπό του, ἀλλά ἀκόμα καί σύμφωνα μέ τήν κρίση ἑνός ἀμερόληπτου Λόγου, πού τήν θεωρεῖ (ἐνν. τήν εὐδαιμονία) σάν σκοπό "καθ' ἑαυτόν" στόν κόσμο»²⁶. Ὡς τέτοιο ὑψιστο ἀγαθό θεωρεῖ συνεπῶς ὁ Kant τή συνύπαρξη ἠθικότητας καί εὐδαιμονίας καί μάλιστα μέ αὐτή τή σειρά: ἡ ἠθικότητα (ἢ ἀρετή) εἶναι τό ἀνώτατο ἀγαθό καί ὁ πρῶτος ἀναγκαῖος ὄρος ὄλων, «ὅσα μᾶς φαίνονται ἐπιθυμητά, συνεπῶς καί τῆς ἐπιδιώξης τῆς εὐδαιμονίας» ἀλλά καί τοῦ ἴδιου τοῦ ὑψιστου ἀγαθοῦ· ἡ εὐδαιμονία εἶναι τό δεύτερο στοιχεῖο τοῦ ὑψιστου ἀγαθοῦ καί συγχρόνως «ἀναγκαῖα συνέπεια» τῆς ἠθικότητας. (Ἡ τελευταία αὐτή θέση τοῦ Kant θέτει τό πρόβλημα τῆς «ἀντινομίας τοῦ πρακτικοῦ Λόγου» πού δέν μπορῶ νά ἐξετάσω ἐδῶ). Ἐδῶ πρέπει νά σημειώσει κανεῖς τή σημασία πού ἀποδίδει ὁ Kant στήν παραπάνω σειρά καί τάξη τῶν ἐννοιῶν: μόνο ὑπό τόν ὄρο αὐτῆς τῆς τάξης εἶναι τό ὑψιστο ἀγαθό ἀντικείμενο τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου. Μέ τήν ἔννοια αὐτή, τέλος, ὁ Kant θεωρεῖ ὅτι ἡ εὐδαιμονία πρέπει νά ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς (νά εἶναι «ἀνά λόγον») πρὸς τήν ἠθικότητα²⁷.

Στήν «Κριτική τῆς Δύναμης τῆς Κρίσης» εἰσάγει ὁ Kant μιὰ νέα σχετική θεμελιώδη ἔννοια πού τή συνδέει μέ τήν ἔννοια τοῦ ὑψιστου ἀγαθοῦ: τήν ἔννοια τοῦ «τελικοῦ σκοποῦ» τοῦ κόσμου ἢ τῆς δημιουργίας. Ὡς τέτοιος τελικός σκοπός θεωρεῖται τό «ὑψιστο ἀγαθό στόν κόσμο μέσω τῆς ἐλευθερίας» πού ἀποτελεῖται: α) ἀπό τήν εὐδαιμονία (φυσικό ἀγαθό) ὑπό τόν ἀναγκαῖο ὄρο β) τῆς ἠθικότητας (τοῦ ἠθικοῦ ἀγαθοῦ) πού συνιστᾷ τήν ἀξίωση νά εἶναι κανεῖς εὐτυχισμένος²⁸.

Γιά τή σχέση ἠθικοῦ νόμου καί τελικοῦ σκοποῦ ὡς τοῦ τυπικοῦ καί οὐσιαστικοῦ ὄρου καθορισμοῦ τῆς καλῆς θέλησης (ἢ μορφῆς καί περιεχομένου), ἀντίστοιχα, ἐκφράζεται ὁ Kant μέ σαφήνεια: «Ὁ ἠθικός νόμος, ὡς τυπικός ὄρος πού θέτει ὁ Λόγος γιά τή χρήση τῆς ἐλευθερίας μας, εἶναι δεσμευτικός γιά μᾶς ἀπό ἄλλο, χωρίς νά ἐξαρτᾶται ἀπό κάποιο σκοπό πού θά ἦταν ὁ οὐσιαστικός («καθ' ὕλην») ὄρος του· παρ' ὅλα αὐτά, μᾶς καθορίζει, καί μάλιστα ἀκριβῶς, ἕνα τελικό σκοπό πού μᾶς δεσμεύει νά τόν ἐπιδιώκομε, καί αὐτός εἶναι τό ὑψιστο μέσω τῆς ἐλευθερίας δυνατό ἀγαθό στόν κόσμο»²⁹.

Συνεπώς συνάγεται ότι τελικά ταυτίζονται οι έννοιες του τελικού σκοπού και του ύψιστου αγαθού ή, για την ακρίβεια, του «ύψιστου παράγωγου αγαθού» — σέ αντιδιαστολή προς τό «ύψιστο πρωταρχικό αγαθό» ή τό «ιδεώδες του ύψιστου αγαθού» πού μέ τή σειρά του ταυτίζεται μέ τό «ιδεώδες του καθαρού Λόγου», δηλ. τήν ιδέα του Θεού³⁰.

Ἡ ἴδια θέση, ὅτι ὁ τελικός σκοπός του κόσμου συνίσταται στό ὑψιστο ἀγαθό, «πού ἔγκειται στή συνένωση καί συμφωνία τούτων τῶν δύο», δηλ. ἠθικότητας καί εὐδαιμονίας, ἀναπτύσσεται μέ σαφήνεια στό δοκίμιο «Θεωρία-Πράξη» καί στή «Θρησκεία μέσα στά ὄρια του ἀπλοῦ Λόγου»³¹.

Γ' Οἱ «σκοποὶ πού εἶναι συγχρόνως καθήκοντα»

Στή «Μεταφυσική τῶν Ἡθῶν» (1797) εἰσάγει ὁ Kant γιά πρώτη φορά σέ δημοσιευμένο κύριο ἔργο του τήν έννοια τῶν «σκοπῶν πού εἶναι συγχρόνως καθήκοντα» (γιά συντομία, στή συνέχεια: «σκοποὶ-καθήκοντα»). Ἀντιδιαστέλλει τό Δίκαιο πού περιέχει μόνο τόν τυπικό ὄρο του περιορισμοῦ τῆς ἐλευθερίας σύμφωνα μέ ἓνα γενικά ἰσχύοντα νόμο ἀπό τήν Ἠθική πού περιλαμβάνει ἐπιπλέον καί μιὰ «ῦλη» (έννοεῖται βέβαια σέ ἀντίθεση μέ τή μορφή, δηλ. ἓνα περιεχόμενο), πού ἀποτελεῖ τό ἀντικείμενο τῆς ἐλεύθερης θέλησης³².

Ἀντίστοιχα διακρίνει ρητά ἀνάμεσα: α) στόν «τυπικό καθοριστικό λόγο» τῆς θέλησης καί β) στόν «οὐσιαστικό» καθοριστικό λόγο, πού συνίσταται σέ ἓναν ἀντικειμενικό σκοπό. Αὐτός ἀκριβῶς εἶναι ὁ «σκοπός πού εἶναι καθ' ἑαυτόν καθῆκον»³³.

Εἶναι χαρακτηριστικός ὁ λόγος πού ἐπικαλεῖται σχετικά ὁ Kant: ἐπειδή οἱ κλίσεις καί οἱ τάσεις τῆς αἰσθητικότητας (του ἀνθρώπου ὡς φυσικοῦ ὄντος) ὀδηγοῦν τόν ἄνθρωπο σέ ὑποκειμενικούς σκοπούς (τήν «ῦλη» τῆς ἐμπειρικά καθορισμένης θέλησης ἢ του ἐπιθυμητικοῦ), πού μπορεῖ νά εἶναι ἀντίθετοι πρὸς τό καθῆκον, γι' αὐτό ὁ Λόγος δέν μπορεῖ νά ἀντιμετωπίσει ἀλλιῶς τήν ἐπίδρασή τους παρά θέτοντας ἓναν ἄλλο —ἀντίθετο ἀπό τούς πρώτους— ἠθικό σκοπό, ἀνεξάρτητο ἀπό τήν αἰσθητικότητα καί μέ αὐτή τήν έννοια a priori.

Μέ βάση αὐτές τίς διακρίσεις πάλι διακρίνει ὁ Kant τά καθήκοντα σέ: α) ἐκεῖνα πού ἀφοροῦν τόν τύπο του ἠθικοῦ καθορισμοῦ τῆς θέλησης, δηλ., τή γενικότητα καί β) ἐκεῖνα πού δέν χαρακτηρίζονται μόνο ἀπό τόν τύπο (τό τυπικό μέρος) του ἠθικοῦ καθορισμοῦ τῆς θέλησης, ἀλλά περιλαμβάνουν ἐπιπλέον καί «ἓναν ὀρισμένο σκοπό ("ῦλη", ἀντικείμενο τῆς θέλησης)», πού ἀπομένει νά προσδιοριστεῖ ἀκόμη. Αὐτόν τό σκοπό πού εἶναι συγχρόνως καθῆκον ὀνομάζει ὁ Kant «καθῆκον ἀρετῆς» ("Tugendpflicht")³⁴. Οἱ θέσεις αὐτές ἀξίζουν τήν προσοχή μας. Ἀποτελοῦν μιὰ ἀκόμη —γιά 3η φορά— ὄχι μόνο σαφῆ, ἀλλά καί ρητή διατύπωση τῆς ἀντίληψης του Kant ὅτι ἡ Ἠθική περιλαμβάνει, ἐκτός ἀπό τή μορφή, καί μιὰ «ῦλη» (περιεχόμενο) ὡς τό ἀντικείμενο καί τόν σκοπό τῆς καλῆς θέλησης. Ποιός εἶναι ὁ λόγος νά δεχτοῦμε τήν έννοια σκοπός-καθῆκον; Ὁ Kant δέχεται ὅτι μπορεῖ φυσικά νά ὑποχρεωθεῖ κανεὶς σέ πράξεις πού εἶναι μέσα γιά ἓνα σκοπό, ποτέ ὅμως νά θέσει κάτι ὡς σκοπό. Συνεπῶς ἡ ἐπιλογή ἑνός σκοποῦ δέν εἶναι μηχανικό ἀποτέλεσμα τῆς φύσης, ἀλλά πράξη ἐλευθερίας³⁵. Καί ἐπειδή ἡ ἠθική ἀρχή πού καθορίζει τούς σκοπούς πού τώρα ἀναζητοῦμε δέν καθορίζει μέσα γιά ἄλλους σκοπούς, ἀλλά τούς ἔσχατους καί ἀπόλυτους σκοπούς, γι' αὐτό οἱ σκοποὶ αὐτοὶ (ὡς

ἀντικείμενα τοῦ ἠθικοῦ νόμου) εἶναι συγχρόνως καθήκοντα. Ἐάν τώρα δέν ὑπῆρχαν σκοποί-καθήκοντα, τότε ὅλοι οἱ σκοποί θά ἦταν μόνο μέσα γιά ἕναν ἄλλο σκοπό καί ἔτσι ὅλοι οἱ σκοποί θά ἦταν σχετικοί. Αὐτό ὅμως ἀντίκειται στήν ἀναγκαιότητα τοῦ Λόγου νά ἀναζητεῖ καί νά προσδιορίζει πρῶτες ἀρχές —στήν περίπτωσή μας: ἔσχατους ἢ ἀπόλυτους σκοπούς— πού νά μήν ἀνάγονται σέ ἄλλες πρωταρχικότερες («ἀνάγκη στῆναι»)³⁶. Μέ ἄλλα λόγια, τό ζήτημα ἐδῶ δέν εἶναι καθόλου τί κάνουν οἱ ἄνθρωποι καί τί σκοπούς θέτουν ἤδη ἀπό τή φύση τους ἢ ἀκολουθώντας τή φυσική τάξη, ἀλλά τί ὀφείλουν νά κάνουν ἀκολουθώντας τήν τάξη τῆς ἐλευθερίας, πρᾶγμα πού εἶναι ταυτόσημο μέ τό τί καθήκοντα ἔχουν³⁷.

Οἱ ἀντικειμενικοί αὐτοί σκοποί πού εἶναι συγχρόνως καθήκοντα εἶναι, σύμφωνα μέ τόν Καντ, 1) ἡ ἀτομική τελειότητα καί 2) ἡ εὐδαιμονία τῶν ἄλλων³⁸. Ἐδῶ τίθεται τό ἐρώτημα: ποιός εἶναι ὁ λόγος νά δεχτοῦμε συγκεκριμένα αὐτούς τούς σκοπούς;

Εἶναι φανερό ὅτι οἱ δύο αὐτοί σκοποί στηρίζονται στή διάκριση τῶν καθηκόντων σέ καθήκοντα ἔναντι τοῦ ἑαυτοῦ μας καί καθήκοντα ἔναντι τῶν ἄλλων, μιά διάκριση πού ἀποδέχεται ὁ Καντ τόσο στή φιλοσοφία τοῦ Δικαίου, ὅσο καί στό εἰδικό μέρος τῆς Ἠθικῆς³⁹. Ἐτσι, τό σύνολο τῶν καθηκόντων τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τοῦ ἑαυτοῦ του μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι ὑπάγεται στό σκοπό καί καθῆκον τῆς ἀτομικῆς τελειότητας. Ὁμοίως, τό σύνολο τῶν καθηκόντων ἔναντι τῶν ἄλλων ὑπάγεται στόν σκοπό καί καθῆκον τῆς ἐπιδίωξης τῆς εὐδαιμονίας τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Μέ τήν ἔννοια αὕτη, ἡ ἀτομική τελειότητα καί ἡ εὐδαιμονία τῶν ἄλλων μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὡς οἱ τελικοί σκοποί τῆς ἠθικῆς πράξης καί οἱ πρῶτες ἀρχές τοῦ εἰδικοῦ μέρους τῆς Ἠθικῆς⁴⁰.

Ὁ Καντ πιστεύει ὅτι δέν μπορεῖ νά ἀντιστρέψει κανεῖς τή σειρά αὕτη καί νά θεωρήσει σάν τέτοιους σκοπούς τήν ἀτομική εὐδαιμονία καί τήν τελειότητα τῶν ἄλλων. Τό ἐπιχείρημά του συνίσταται στό ὅτι ἡ ἀτομική εὐδαιμονία εἶναι ἕνας σκοπός πού ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἐπιδιώκουν ἀπό τή φύση τους. Τό σύνολο τῶν φυσικῶν κλίσεων καί τάσεων («ὀρμέμφυτων») τοῦ ἀνθρώπου μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι τείνει στήν ἱκανοποίηση ὅλων τῶν ἀναγκῶν του, δηλ. στήν εὐδαιμονία⁴¹. Αὐτό ὅμως πού ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἐπιδιώκουν ἤδη ἀπό τή φύση τους καί σάν ἐκδήλωση τοῦ φυσικοῦ νόμου, δέν μπορεῖ νά εἶναι καθῆκον πού ὀφείλει νά ἐκπληρώνει κανεῖς. Γιατί αὐτό θά ἀντέβαινε στήν ἔννοια τοῦ καθήκοντος καί στήν ἀρχική μας παραδοχή (δηλ. στήν ἔννοια ὅχι τῶν σκοπῶν πού ἔχομε ἀπό τή φύση μας, ἀλλά πού ὀφείλομε νά θέτομε)⁴². Ἀνάλογα ἰσχύουν καί γιά τήν τελειότητα τῶν ἄλλων: ἀποτελεῖ συστατικό στοιχεῖο τῆς τελειότητας ἡ ἱκανότητα νά θέτει κανεῖς ὁ ἴδιος ἐλεύθερα καί αὐτόνομα στόχους καί νά ἐπιδιώκει τήν πραγματοποίησή τους. Θά ἦταν συνεπῶς ἀντίφαση τό νά θεωρήσει κανεῖς ὡς σκοπό-καθῆκον του τήν τελειότητα ἑνός ἄλλου, πρᾶγμα πού μόνο ὁ τελευταῖος θά μπορούσε νά κάμει.

Εἶναι βάσιμο αὐτό τό ἐπιχείρημα τοῦ Καντ; Ἄν λάβει κανεῖς ὑπόψη του μόνο τή σκοπιὰ τοῦ Λόγου, τότε ἀνεπιφύλακτα, νομίζω, ναί. Γιατί πραγματικά ἐδῶ τό ζήτημα δέν εἶναι, ποιούς σκοπούς ἐπιδιώκει ὁ ἄνθρωπος, ἀλλά ποιούς θά ἔπρεπε νά ἐπιδιώκει. Ἡ σχετική σκοπιὰ ἢ τάξη, αὕτη δηλ. τοῦ Λόγου, τῆς ἐλευθερίας καί τοῦ δέοντος, εἶναι ἐντελῶς διαφορετική ἀπό ἐκείνη τῆς φύσης καί τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητας.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι, ὅμως, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δέν εἶναι μόνο ἔλλογο, ἀλλά καί πεπερασμένο, φυσικό (ἔμβιο), ἔλλογο ὄν καί ὡς τέτοιο ὑπόκειται πλήρως στήν τάξη καί τούς ὅρους τῆς φύσης. Μέ αὐτή τήν ἔννοια, ἡ ἐπιδίωξη τῆς εὐδαιμονίας —φυσικά ὅπως ἀρμόζει σέ ἕνα ἔλλογο ὄν: ἱκανοποίηση ὄχι μόνο τῶν ἀναγκῶν του ὡς «φυσικοῦ» ὄντος, μέ τή στενή ἔννοια τοῦ ὄρου, ἀλλά καί ὡς κοινωνικοῦ καί πνευματικοῦ ἢ θεωρητικοῦ ὄντος — δέν εἶναι μιά ἀπλή φυσική κλίση πού θά μπορούσε νά ἀντιπαραθέσει κανεῖς στά καθήκοντα τοῦ Λόγου ἢ ἀκόμα καί νά τήν παραβλέψει, ἀλλά εἶναι συνυφασμένη μέ τή φύση τοῦ ἀνθρώπου καί δεδομένη μαζί μέ αὐτή. Γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο δέχεται ὁ Kant τήν εὐδαιμονία σάν τό δεύτερο μέρος τοῦ ὑψιστοῦ ἀγαθοῦ, ἐκεῖνο πού τό ὀλοκληρώνει καί τό τελειοποιεῖ ("perfectissimum"). Ἀρνεῖται, ὅμως, ὅτι ἡ ἀτομική εὐδαιμονία ἐπιτρέπεται νά εἶναι τό κίνητρο τῆς θέλησης, γιατί αὐτό θά τήν καθιστοῦσε ἑτερόνομη καί ἰδιοτελεῖ. "Οτι βέβαια ὁ Kant ἔχει πλήρη ἐπίγνωση τῆς σημασίας τῆς εὐδαιμονίας ἀλλά καί τῆς θέσης της στήν Ἠθική, αὐτό φαίνεται μέ σαφήνεια ἀπό τή μελέτη του «Θεωρία-Πράξη»: «Εἶχα προσωρινά ἐξηγήσει τήν Ἠθική ὡς εἰσαγωγή σέ μιάν ἐπιστήμη πού ἐκεῖ διδάσκει ὄχι πῶς νά εἴμαστε εὐτυχεῖς, παρά πῶς πρέπει νά γίνομε ἀξιοί τῆς εὐτυχίας ... μέ τοῦτο δέ ζητεῖται ἀπό τόν ἄνθρωπο ... νά παραιτεῖται ἀπό τόν φυσικό του σκοπό, τήν εὐτυχία: γιατί αὐτό δέν τό μπορεῖ, οὔτε αὐτός οὔτε κανένα γενικά περατό ἔλλογο ὄν, ἀλλά νά κάνει ἐντελῶς ἀφαίρεση ἀπό τούτη τήν πρόθεση ὅταν ἀκούγεται τό παράγγελμα τοῦ καθήκοντος»⁴³.

Στή συνέχεια θά επιχειρήσω νά ἀναλύσω τό περιεχόμενο τῶν δύο αὐτῶν σκοπῶν-καθηκόντων.

1. Ἀτομική τελειότητα

Ὁ ὅρος «τελειότητα» ἔχει περισσότερες ἀπό μιά σημασίες. Μέσα στά πλαίσια τοῦ ζητήματός μας, δηλ. ἀπό τελολογική σκοπιά, σημαίνει τήν ἐναρμόνιση τῶν ἰδιοτήτων ἑνός ὄντος πρὸς ἕνα σκοπό⁴⁴. Ἐδῶ τίθεται ἀμέσως τό ἐρώτημα: ποῖός εἶναι ὁ σκοπός αὐτός στήν περίπτωση τοῦ ἀνθρώπου; Ἡ ἀπάντηση εἶναι, νομίζω, ἡ ἴδια, ὅπως καί στό ζήτημα τοῦ τελικοῦ σκοποῦ τοῦ ἀνθρώπου: αὐτός συνίσταται στή δημιουργία μιᾶς ἠθικῆς προσωπικότητας ἢ, συντομώτερα, μιᾶς καλῆς θέλησης⁴⁵.

Μέ βάση τό σκοπό αὐτό καί τήν ἀρχή ὅτι γιά τήν ἠθική πράξη ἔχει σημασία ὄχι ὅ,τι εἶναι ἀπλό ἀποτέλεσμα τῆς φύσης, ἀλλά τῆς ἐλεύθερης καί ὑπεύθυνης πράξης⁴⁶, καταλήγει ὁ Kant στό συμπέρασμα ὅτι ἡ τελειότητα γιά τόν ἄνθρωπο συνίσταται στήν καλλιέργεια τῶν ἱκανοτήτων (φυσικῶν καταβολῶν) του. Εἰδικότερα στήν καλλιέργεια «τοῦ νοῦ του ὡς τῆς ἱκανότητας τῶν ἐννοιῶν», συμπεριλαμβανομένης καί ἐκείνης τοῦ καθήκοντος, «ἀλλά καί τῆς θέλησης (τοῦ ἠθικοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι) νά ἐκπληρώνει κανεῖς ὅλα τά καθήκοντά του». Μέ ἄλλα λόγια, ἡ τελειότητα συνίσταται στήν καλλιέργεια («παιδεία» μέ τήν ἀρχαία ἐλληνική ἔννοια τοῦ ὄρου) τοῦ θεωρητικοῦ καί τοῦ πρακτικοῦ Λόγου (τοῦ «ἦθους»).

Ἐξειδικεύοντας τό γενικό αὐτό σκοπό διακρίνει ὁ Kant τήν τελειότητα σέ: α) φυσική τελειότητα, δηλ. καλλιέργεια ὄλων τῶν ἱκανοτήτων γιά τήν ἐπίτευξη τῶν σκοπῶν πού θέτει ὁ Λόγος καί β) καλλιέργεια τῆς ἠθικότητας πού συνίσταται

(στόν μεγαλύτερο δυνατό βαθμό της) στό νά κάνει κανείς τό καθήκον του από σεβασμό στό καθήκον, δηλ. στό νά είναι ό ήθικός νόμος τό έπαρκές κίνητρο τής πράξης⁴⁷.

Καί έδω ξεκινά ό Kant από τήν αντίληψη ότι ό άνθρωπος ως έλλογο και έλεύθερο όν έχει χρέος νά επιτυγχάνει τούς σκοπούς του —και τήν ευδαιμονία σαν τόν τελικό φυσικό του σκοπό— όχι απλά χρησιμοποιώντας τίς αναγκαστικά περιορισμένες φυσικές καταβολές του, αλλά αντίθετα προσπαθώντας νά τίς αναπτύξει στηριγμένος σέ αρχές: «... είναι έπιταγή του ήθικοϋ-πρακτικοϋ Λόγου και καθήκον του ανθρώπου εναντι του έαυτοϋ του νά καλλιεργεί τίς ικανότητές του και νά είναι (νά γίνει) ένας άνθρωπος ... σύμφωνα μέ τό σκοπό τής ύπαρξής του»⁴⁸.

Ό Kant αναφέρει μέ πληρότητα τίς φυσικές καταβολές του ανθρώπου, ή ανάπτυξη τών όποιων αποτελεί καθήκον σέ σχέση μέ τό σκοπό τής φυσικής τελειότητας. Αυτές είναι: α) οί πνευματικές δυνάμεις, εκείνες δηλ. πού ή άσκησή τους είναι δυνατή μόνο μέ τό Λόγο. Η χρήση τους δέ συντελείται μέ τήν εμπειρία, αλλά a priori και μέ βάση αρχές, β) οί λεγόμενες «ψυχικές» δυνάμεις (π.χ. μνήμη, φαντασία κτλ.) και γ) οί σωματικές δυνάμεις⁴⁹.

Καί ως πρός τό καθήκον τό σχετικό μέ τήν ήθική τελειότητα επιχειρεί ό Kant μιά πλήρη συστηματική αναφορά. Αυτό συνίσταται: α) από ύποκειμενική σκοπιά στην «καθαρότητα τής προαίρεσης» (“*puritas moralis*”), δηλ. στη διάθεση έκπλήρωσης του καθήκοντος από σεβασμό στό καθήκον. Η σχετική έπιταγή έδω είναι: «νά είστε άγιοι». β) από αντικειμενική σκοπιά (ως πρός τό σκοπό), στην επίτευξη τής πληρότητας του ήθικοϋ σκοποϋ, πού ταυτίζεται, πάλι, μέ τόν «τελικό σκοπό». Η σχετική έπιταγή έδω είναι: «νά είστε τέλειοι»⁵⁰. Ό Kant έχει βέβαια πλήρη επίγνωση ότι αυτή ή ήθική τελειότητα πού θεωρεί ως σκοπό είναι μιά «Ίδέα» (ή ένα ιδεώδες) και ότι όχι ή επίτευξή της, αλλά μόνο ή επιδίωξή της μπορεί νά θεωρηθεί για τόν άνθρωπο σκοπός πού είναι συγχρόνως καθήκον⁵¹.

2. Η ευδαιμονία τών άλλων

Μέ τόν όρο «ευδαιμονία» έννοεί ό Kant τήν ικανοποίηση όλων τών αναγκών μας κατά τήν έκταση, τό βαθμό και τή διάρκειά τους. Ως σκοπός-καθήκον τίθεται ή επιδίωξη τής ευδαιμονίας τών άλλων, δηλαδή τό νά θεωρεί κανείς τούς θεμιτούς σκοπούς τών άλλων, πού αποβλέπουν τελικά στην ευδαιμονία, ως δικούς του σκοπούς⁵². Ό Kant δέν παύει νά τονίζει ότι ή αναγνώριση τής ευδαιμονίας τών άλλων ως σκοποϋ-καθήκοντος δέ σημαίνει αναγνώριση και τής άτομικής ευδαιμονίας. Άληθινός αντικειμενικός σκοπός είναι ή ήθικότητα. Επειδή όμως οί αντιξοότητες τής ζωής αποτελοϋν συχνά εμπόδια για τήν έκπλήρωση τών καθηκόντων, γι' αυτό μπορεί νά θεωρηθεί ή άτομική ευτυχία και τά στοιχειά πού τή συγκροτοϋν (ύγεια, πλοϋτος, κοινωνική θέση κτλ.) ως ευνοϊκός παράγοντας για τήν τήρηση του καθήκοντος, δηλ. όχι ως σκοπός, αλλά ως τό έπιτρεπτό μέσον για τήν επιδίωξη του κύριου σκοποϋ⁵³.

Η ευδαιμονία τών άλλων ως σκοπός-καθήκον περιλαμβάνει: α) τήν επιδίωξη τής φυσικής ευτυχίας (ευημερίας) τους και β) τήν επιδίωξη τής ήθικής ευδαιμονίας ή γαλήνης (“*salubritas*”) τους⁵⁴.

“Ας σημειωθεί ότι ο Kant θεωρεί ότι στο σκοπό-καθήκον που εξετάζουμε τώρα δεν περιλαμβάνεται η αγάπη για τους άλλους, αλλά μόνο η καλή θέληση (“*apoi benevolentiae*”) απέναντί τους⁵⁵. Η αντίληψη αυτή του Kant έχει επικριθεί σαν έκφραση της νοησιαρχίας (“*Intellectualismus*”) του που παραγνωρίζει το θυμικό στοιχείο στην Ήθική⁵⁶.

Η σχετική κριτική παραβλέπει όμως ότι η αγάπη είναι ένα αίσθημα, ανήκει στο χώρο της εμπειρίας και ως τέτοιο δεν έχει θέση σε μια Ήθική που αποβλέπει σε μια μη εμπειρικά εξαρτημένα και με την έννοια αυτή καθαρή θέληση⁵⁷. Η κριτική αυτή παραγνωρίζει πάντα ότι η Ήθική δεν αφορά σε αίσθήματα και δεν αποβλέπει στο να δίδει οδηγίες για τις πράξεις *in concreto*, αλλά είναι θεωρία· στόχος της είναι η γνώση του δέοντος *in abstracto* και η διατύπωση γενικών πρώτων αρχών που, μολονότι αφορούν την πράξη, το πρακτέο και το δέον, δεν παύουν να είναι (ως αρχές) θεωρητικές⁵⁸.

4. Συμπεράσματα και τελικές παρατηρήσεις

Στο μέρος αυτό θα επιχειρήσω πρώτα να συνοψίσω τα πορίσματα της μελέτης μας· ύστερα θα διατυπώσω μερικές τελικές παρατηρήσεις.

Τό αρχικό πρόβλημα ήταν η κριτική για τό λεγόμενο «φορμαλισμό» της καντιανής Ήθικής. Αναφέρω συνοπτικά τις κυριότερες σχετικές θέσεις:

1. Ο Kant συγχέει τή διάκριση (και αντίθεση) «μορφή-περιεχόμενο» (και αντίστοιχα «τυπικό-ουσιαστικό») με τήν αντίθεση *a priori* - *a posteriori*. Θεωρεί έσφαλμένα ότι, αφού οι αρχές της Ήθικής είναι *a priori*, είναι αναγκαστικά και τυπικές — γιατί, αν είχαν περιεχόμενο, θά ήταν *a posteriori*.

2. Ο Ορθολογισμός στην Ήθική είναι αναγκαστικά φορμαλιστικός. Τό *a priori* είναι πάντα και κατ' ανάγκη μορφή — άλλως δέ θά ήταν *a priori*. Τό συμπέρασμα είναι ότι, αν πρόκειται η Ήθική να έχει περιεχόμενο, τότε δεν μπορεί να στηρίζεται μόνο στο Λόγο και να είναι *a priori*, αλλά θά πρέπει να περιλαμβάνει και εμπειρικά στοιχεία και συνεπώς να είναι (μερικά τουλάχιστον) *a posteriori*.

Στήν ανάλυση που προηγήθηκε έδειξα ότι:

1. Μολονότι οι αρχές της Ήθικής είναι *a priori*, δεν είναι όλες και κατ' ανάγκη «τυπικές». Γιατί ο Kant διακρίνει προσεχτικά ανάμεσα:

α) στήν αρχή που οφείλει να είναι ο καθοριστικός λόγος (κίνητρο) της καθαρής ή καλής θέλησης. Αυτός είναι πράγματι μόνο τυπικός (μόνο μορφή): ο ήθικός νόμος, και

β) στις αρχές που περιλαμβάνουν τό σκοπό ή τό αντικείμενο της καθαρής θέλησης (του καθαρού πρακτικού Λόγου) και που ονομάζεται ρητά «ύλη» (“*Materie*”) ή περιεχόμενο του πρακτικού Λόγου και των αρχών του.

Ο σκοπός αυτός συνίσταται: α) (γενικά ή αφηρημένα): στον άνθρωπο και τήν προσωπικότητα ως αυτοσκοπό, β) στο λεγόμενο «ύψιστο αγαθό» και τόν «τελικό σκοπό», δηλ. στή συνύπαρξη ήθικότητας και ευδαιμονίας ή στήν ευδαιμονία υπό τόν όρο της ήθικότητας και γ) στήν επιδίωξη της ατομικής (ιδιαίτερα ήθικής) τελειότητας και της ευδαιμονίας των άλλων.

Αφού η ατομική τελειότητα συνίσταται κυρίως στήν ήθική τελειότητα (ή ήθι-

κότητα) και, αφού στην επιδίωξη της ευδαιμονίας των άλλων πού είναι σκοπός-καθήκον συμπεριλαμβάνεται και η ατομική ευδαιμονία του καθενός, συνάγεται από τα σημεία β) και γ) ότι τελικός σκοπός είναι η ευδαιμονία όλων υπό τον αναγκαίο όρο (*conditio sine qua non*) της ηθικότητας ή της αρετής⁵⁹.

2. Η Ἠθική του Kant, μολονότι αποδίδει σπουδαιότητα στη μορφή, δεν μπορεί με καμιά έννοια να θεωρείται «φορμαλιστική» και κενή από περιεχόμενο. Αντίθετα, το περιεχόμενο (ή «ύλη») είναι αναγκαίο στοιχείο των ηθικών αρχών. Και μάλιστα, όπως αποδείχτηκε, αυτό ισχύει για την Ἠθική του Kant όχι τυχαία ή αποσπασματικά (π.χ. μόνο σε μία περίοδο της σκέψης του), αλλά με έσωτερική (θεωρητική) συνέπεια και χρονολογική συνέχεια, τουλάχιστον από την «Κριτική του καθαρού Λόγου» (1781) μέχρι τη «Μεταφυσική των Ἠθών» (1797).

Ὡς πρὸς τὸ συγκεκριμένο περιεχόμενο των ηθικών αρχών σημειώνω μόνο:

Ἡ γενικότερη ή άφηρημένη διατύπωση του περιεχομένου αυτού είναι: ὁ άνθρωπος (κάθε έλλογο ὄν) ὡς αὐτοσκοπός της πράξης. Δεν είναι ἐδῶ ὁ χῶρος νά αναλυθεῖ τὸ ζήτημα αυτό. Θά ήθελα μόνο νά αναφέρω ὅτι ἡ αντίληψη αὐτή του Kant ἀποτελεῖ, πιστεύω, τήν κορυφαία φιλοσοφική έκφραση μιᾶς ὀλόκληρης γραμμῆς σκέψης πού θεμέλιο της έχει τήν ἀρχαία έλληνική σκέψη. Ὁ Σεφέρης τή διατύπωσε καίρια: «Ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος, ὁ δίκαιος ἄνθρωπος, ὁ ἄνθρωπος ζυγαριά της ζωῆς — ἂν ὑπάρχει μιᾶ ἰδέα βασικά έλληνική, δεν είναι ἄλλη. Γεννιέται στά χαράματα της έλληνικῆς σκέψης· ἔπειτα τή διατυπώνει μιᾶ για πάντα ὁ Αἰσχύλος»⁶⁰.

Εἰδικότερα, ἡ ἀναγνώριση της ευδαιμονίας υπό τόν ὄρο της ηθικότητας ὡς ἑνός τελικοῦ σκοποῦ είναι, νομίζω, ἕνα πολυσήμαντο στοιχείο της καντιανῆς Ἠθικῆς πού δεν έχει ἀποτιμηθεῖ σωστά ἀκόμα. Ἀποτελεῖ μιᾶ σχεδόν μονότονη κριτική κατά του Kant ὅτι ἡ Ἠθική του παραγνωρίζει τή φυσική και θεμιτή ἀνάγκη του ἀνθρώπου για ευδαιμονία, ὅτι ὑπερτονίζει τήν ἀντίθεση «καθήκον-φυσικές κλίσεις», ὅτι είναι ὑπέρμετρα αὐστηρή («Rigorismus») κτλ. Ἀντίθετα μιᾶ προσεχτικότερη ἀνάλυση θά δείξει, ὅτι ἡ ἀναζήτηση της ευδαιμονίας ἀναγνωρίζεται ἀπό τόν Kant πλήρως και στά σωστά της μέτρα. Ἀρνεῖται μόνο ὁ Kant νά θεωρήσει τήν ατομική εὐτυχία ξεχωριστά (θά μπορούσε ἴσως νά πεί κανείς «αὐτονομημένη» ἀπό τόν ὄρο της αρετής) σάν θεμιτό σκοπό⁶¹.

Μέ τήν έννοια αὐτή, ἡ Ἠθική του Kant ἀποτελεῖ, μπορεί νά πεί κανείς, σύνθεση ηθικότητας και ευδαιμονίας ή μιᾶς Ἠθικῆς του Λόγου (μέ τέλος τήν αρετή και τή φρόνηση) και της εμπειρίας (μέ τέλος τήν ἡδονή) ή, πάλι, στωικῆς και ἐπικούρειας Ἠθικῆς⁶². Οἱ συντομογραφικές αὐτές παρατηρήσεις θέτουν τὸ ζήτημα ὄχι μόνο της ιστορικῆς, ἀλλά και της έσωτερικῆς (θεωρητικῆς) σχέσης της καντιανῆς μέ τήν ἀρχαία έλληνική Ἠθική — ἕνα ζήτημα πού ἀπαιτεῖ εἰδική μελέτη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Οἱ παραπομπές γίνονται στις ἐξῆς ἐκδόσεις των ἔργων του Kant:

Τά λεγόμενα «προκριτικά» ἔργα και τά δοκίμια, ή «Θεμελίωση της Μεταφυσικῆς των Ἠθών» («ΘΜΗ»), ή

«Μεταφυσική τῶν Ἠθῶν» («ΜΗ») καί οἱ «Παραδόσεις γιά τήν Ἠθική» («ΠΗ») στήν ἔκδοση τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου, ἡ «Κριτική τοῦ πρακτικοῦ Λόγου» («ΚΠΛ»), «Κριτική τῆς Δύναμης τῆς Κρίσης» («ΚΔΚ») καί ἡ «Θρησκεία μέσα στά ὅρια τοῦ ἀπλοῦ Λόγου» στίς πρωτότυπες ἐκδόσεις (τοῦ 1797, 1799 καί 1794 ἀντίστοιχα), ἡ «Κριτική τοῦ καθαρῶ Λόγου» («ΚΚΛ») στή 2η ἔκδοση τοῦ 1787 («Β»). Μὲ ἐξαίρεση τίς «Παραδόσεις», ὅλοι οἱ ἀριθμοὶ σελίδων εἶναι αὐτοὶ πού βρίσκονται στό περιθώριο τῶν ἐκδόσεων τῶν ἔργων τοῦ Kant στή σειρά "Philosophische Bibliothek" τοῦ οἴκου Felix Meiner Verlag, Hamburg. Ὅλες οἱ μεταφράσεις εἶναι δικές μου ἐκτός ἀπό τό δοκίμιο «Θεωρία-Πράξη» (βλ. σημ. 15).

1. Βλ. τίς «Παραδόσεις γιά τήν Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας», ἔκδ. G.W.F. Hegel, Werke in 20 Bänden (Theorie-Werkausgabe), Frankfurt a.M., Suhrkamp Verlag 1970, τ. 20, 367-369. Οἱ παραπομπές στίς σσ. 368 καί 369.
2. Βλ. Max Scheler, Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik (1913/16) 5η ἔκδ., (Gesammelte Werke, τ. 2), Bern-München, Francke Verlag, 1966. Nicolai Hartmann, Ethik (1926), 3η ἔκδ. Berlin, Walter de Gruyter & Co., 1949. — Πρβλ. Theodor W. Adorno, Negative Dialektik (1966), Frankfurt a.M., Suhrkamp Verlag, 1970 (τό κεφ.: Freiheit. Zur Metakritik der praktischen Vernunft, σσ. 209-292).
3. Βλ. Scheler, ὁ.π. 29 κ.έ., 65 κ.έ.: N. Hartmann, σ. V-VI, 107.
4. Βλ. Scheler, ὁ.π. 67· πρβλ. N. Hartmann, σ. 108-111.
5. Βλ. Scheler, ὁ.π. 73 κ.έ.: πρβλ. N. Hartmann, ὁ.π., ἰδ. κεφ. 13.
6. Βλ. Ε.Π. Παπανούτσου, Ἠθική, 2η ἔκδ., Ἀθήνα, Ἴκαρος 1956, σ. 179-180: ἡ παραπομπή στή σ. 180.
7. Βλ. Παπανούτσου, ὁ.π.: οἱ παραπομπές στίς σσ. 181 καί 196.
8. Γιά τή σημασία τῆς ἀποσαφήνισης καί διάκρισης τῶν ζητημάτων γενικά καί στήν Ἠθική εἰδικότερα βλ. ΚΠΛ, 19, 44, 190-191, 197· πρβλ. G.E. Moore, Principia Ethica (1903), Cambridge, Cambridge University Press, 1978, σ. VII-IX.
9. Βλ. ΚΠΛ, 29-31, 35 κ.έ.: πρβλ. ΘΜΗ, 389, 2ο κεφ., ἰδ. 412 κ.έ., 426 κ.έ.
10. Βλ. ΚΠΛ, 29-30, ἰδιαίτερα 79· πρβλ. ΘΜΗ, 1ο κεφ.
11. Βλ. ΚΠΛ, 38 κ.έ.: ΘΜΗ, 1ο κεφ., σ. 4-14 κ.έ.
12. Γιά τή διάκριση αὐτή βλ. ἐντελῶς ἐνδεικτικά ΚΠΛ, 10 Ὑποσ., ἰδ. 74-75· ΚΚΛ, Β 562-565, 566 κ.έ., 830-832· ΚΔΚ §§ 83-88. Γιά τό θέμα στόν Kant πρβλ. H.J. Paton, The Categorical Imperative. A Study in Kant's Moral Philosophy, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1971, κεφ. IX, XXII-XXIV. — L.W. Beck, Kants "Kritik der praktischen Vernunft". Ein Kommentar München, W. Fink Verlag 1974. Γιά τή διάκριση αἰσθητικότητας καί Λόγου καί τή θεμελίωσή της πάνω στή θεωρία τῆς ὄντολογικῆς διαστρωμάτωσης (ἀνόργανη ὕλη, ζωή, ψυχικές λειτουργίες ἢ συνείδηση, πνεῦμα ἢ Λόγος) βλ. τά βασικά ἔργα τοῦ Nikolai Hartmann, Das Problem des geistigen Seins (1933), 3η ἔκδ. Berlin, Walter de Gruyter & Co., 1962, ἰδ. κεφ. 4-7· Der Aufbau der realen Welt, Berlin 1940· πρβλ. Ethik, ὁ.π., κεφ. 21.
13. Οἱ ὅροι αὐτοὶ ἀναλογικά ἀπό ΚΚΛ, Β 163-165.
14. Βλ. ΜΗ, «Διδασκαλία τῆς Ἀρετῆς» (Tugendlehre) (γιά συντομία ΜΗΑ), Εἰσαγωγή III, σ. 384-385.
15. Βλ. "Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis" (1793), ἔκδ. τῆς Ἀκαδ. τοῦ Βερολίνου, τ. VIII, 273-313. Ἑλληνική μετάφραση στό: I. Kant. Δοκίμια. Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια Ε.Π. Παπανούτσου, Ἀθήνα, Δωδώνη 1971, σσ. 111-159. Οἱ παραπομπές στό κείμενο VIII, 279 καί Ὑποσ. (μτφρ. 116 καί 117 Ὑποσ.).
16. Βλ. ΘΜΗ, 427-429, 436, 441-445· ΚΠΛ, 68-71 καί πίνακα σ. 69· πρβλ. Paton, ὁ.π. κεφ. VIII-IX· Beck, ὁ.π., κεφ. VII-VIII.
17. Βλ. ΘΜΗ, 427.
18. Βλ. ΘΜΗ, 436.
19. Βλ. Παπανούτσου, Ἠθική, ὁ.π., 198-199. Οἱ παραπομπές στή σ. 198.
20. Γιά τή διάκριση "stimuli-motiva" βλ. ἤδη τίς Παραδόσεις γιά τήν Ἠθική τοῦ Kant, ἔκδ. Ἀκαδ. τοῦ Βερολίνου, τ. XXVII, 1974-79. Βλ. συγκεκριμένα ΠΗ "Powalski" (1776-1779), σ. 111, 121-122· "Collins" (1784/85), 255.
21. Βλ. ΘΜΗ, 428, 435. Ἡ παραπομπή στή σ. 428. Πρβλ. σχετικά Paton, ὁ.π., κεφ. XVI· Beck, ὁ.π., XII § 9· N. Hartmann, Ethik, ὁ.π. κεφ. 24-25· πρβλ. Das Problem des geistigen Seins, ὁ.π., κεφ. 11-15.
22. Βλ. ΚΠΛ, 100.
23. Γιά τή θεμελιώδη αὐτή ἀρχή βλ. ΚΚΛ, Β 364-365 («ἀνώτατη ἀρχή τοῦ καθαρῶ Λόγου»), 436.
24. Βλ. ΚΠΛ, 194 κ.έ.: πρβλ. ἤδη στή ΘΜΗ, 396, 401.
25. Βλ. ΚΠΛ, 198.
26. ΚΠΛ, 198-199. Οἱ ἐπόμενες παραπομπές στίς σσ. 198 καί 214.
27. Βλ. ΚΠΛ, 199, 214, 223-224, 233-234· πρβλ. ΚΚΛ, Β 834, 837 κ.έ. Γιά τήν ἔννοια τοῦ ὑψιστοῦ ἀγαθοῦ στόν Kant βλ. τίς μελέτες τοῦ John R. Silber, "Kant's Conception of the Highest Good as Immanent and Tran-

- scendent", *The Philosophical Review* 68 (1959), 469-492; "The Context of Kant's Ethical Thought", *The Philosophical Quarterly* 9 (1959), 193-207 & 309-318. "The Importance of the Highest Good in Kant's Ethics", *Ethics* 73 (1962-63), 179-197. "The Moral Good and the Natural Good in Kant's Ethics", *The Review of Metaphysics* 36 (1982), 397-437.
28. Βλ. ΚΔΚ, § 84, σ. 399 με ύποσ. § 87, σ. 423-424.
 29. ΚΔΚ, § 87, σ. 423.
 30. Πρβλ. ΚΔΚ, §§ 84-87· ΚΚΛ, Β 832, κ.έ., ιδ. 838-839.
 31. Βλ. «Θεωρία-Πράξη», δ.π., τ. VIII, σ. 279-280 με ύποσ. (μτφρ., δ.π., σ. 116-118 με ύποσ.)· «'Η Θρησκεία κτλ.», πρόλογος 1ης έκδ., σ. VII-XII.
 32. Βλ. ΜΗΑ, δ.π., Εισαγωγή I, II, ιδ. σ. 380-382.
 33. Βλ. ΜΗΑ, Εισαγωγή I, σ. 381· τό επιχείρημα τοῦ Kant πού ἀναφέρω, σ. 380-381.
 34. Βλ. ΜΗΑ, Εισαγωγή II, σ. 383.
 35. Βλ. ΜΗΑ, Εισαγωγή III, σ. 385· πρβλ. Εισ. I, 381.
 36. Σχετικά με τό Λόγο ὡς γνωστική ἰκανότητα τῆς ἀναζήτησης πρώτων ἀρχῶν (δηλ., σύμφωνα με τόν Kant τοῦ Ἀπολύτου) βλ. ΚΚΛ, Β 356, ιδ. 394· πρβλ. ΘΜΗ, τελική παρατήρηση, σ. 463.
 37. Γιά τή σχετική διάκριση ἀνάμεσα στούς ὑποκειμενικούς σκοπούς βλ. ΜΗΑ, Εισαγωγή III, σ. 385 καί VI, σ. 389.
 38. Βλ. ΜΗΑ, Εισαγωγή IV· πρβλ. τήν Παράδοση γιά τήν ἠθική "Vigilantius" (1793-94), τ. XXVII, 583. Ἡ ἀκριβής μετάφραση τῶν σχετικῶν ὄρων τοῦ Kant ("Eigene Vollkommenheit-Fremde Glückseligkeit") θά ἦταν: «ἰδία τελειότητα» καί «ξένη εὐδαιμονία». Νομίζω ὅμως ὅτι οἱ ὄροι πού προτίμησα εἶναι πιό σωστοί στήν κοινή νεοελληνική (δημοτική), χωρίς νά ὑπολείπονται οὐσιαστικά σέ ἀκρίβεια.
 39. Βλ. ΜΗ, Α' Μέρος («Διδασκαλία τοῦ Δικαίου»), Εισαγωγή, σ. 240· ΜΗΑ, Εισ. XIX, σ. 412, 417 κ.έ., 442 κ.έ. Πρβλ. τήν Παράδοση "Vigilantius", τ. XXVII, 578-583.
 40. Γιά τήν καντιανή ἠθική στή ΜΗ γενικά βλ. Thomas E. Hill, Jr., "Kant on Imperfect Duty and Supererogation", *Kant-Studien* 62 (1971), 55-76.
 41. Γιά τή θεμελιώδη αὐτή παραδοχή τοῦ Kant βλ. ΚΚΛ, Β 834· ΘΜΗ, 399, 418· ΚΠΛ, 40-41.
 42. Πρβλ. σημ. 37 καί 38.
 43. Βλ. «Θεωρία-Πράξη», δ.π., τ. VIII, σ. 278 (μτφρ., δ.π., σ. 115-116). Γιά τά παράδοξα που συνεπάγεται ἡ ἀποδοχή τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας ὡς τοῦ ἀψίστου ἀγαθοῦ καί τῆς ἀνώτατης ἀρχῆς τῆς ἠθικῆς βλ. ιδ. N. Hartmann, *Ethik*, κεφ. 10, σ. 95-97. Γιά τό σχετικό ζήτημα στή φιλοσοφία τῆς Στοᾶς πρβλ. A.A. Long, *Hellenistic Philosophy*, London, 1974, ἐλληνική μτφρ.: Ἡ Ἑλληνιστική φιλοσοφία, Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ. 1987, 310-314, 334-335.
 44. Βλ. ΜΗΑ, Εισαγωγή V.A., σ. 386.
 45. Βλ. ΚΔΚ, § 86, σ. 411-412· πρβλ. ἤδη ΘΜΗ, σ. 396. Βλ. σχετικά Silber "The Moral Good and the Natural Good in Kant's Ethics", δ.π. (σημ. 27), ιδ. σ. 401.
 46. Βλ. ΜΗΑ, σ. 386 (ἡ ἐπόμενη παραπομπή, σ. 387). Πρβλ., τό δοκίμιο «Ἰδέα μιᾶς γενικῆς ἱστορίας με πρῖσμα κοσμοπολιτικό» (1784), ἰδιαίτερα τήν 3η πρόταση, ἐκδοση Ἀκαδ. Βερολίνου, τ. VIII, σ. 19-20 (ἐλληνική μτφρ. Παπανούτσου, δ.π. στή σημ. 15, σ. 27-28).
 47. Βλ. ΜΗΑ, Εισαγωγή VIII, σ. 391-393.
 48. Βλ. ΜΗΑ, § 19, σ. 444-445. Ἡ ἱστορική ἐξέλιξη τοῦ ζητήματος δέν μπορεῖ νά μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ ἀναλυτικά. Κυριότερη πηγή τῆς σχετικῆς θεωρίας εἶναι, πιστεύω, τό ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη: βλ. ἐνδεικτικά «ἠθικά Νικομάχεια», Α' 6, Η' 11-14, Κ' 1-5. Ἡ ἀντίστοιχη ἀρχή, φυσικά διαφοροποιημένη καί ἐνταγμένη μέσα στά πλαίσια τῆς ὅλης θεωρίας του (με τό ὄνομα "Aristotelian Principle"), ἔχει κεντρική θέση στή «θεωρία τῆς δικαιοσύνης» τοῦ John Rawls, *A Theory of Justice*, Oxford, Oxford U.P., 1972, § 65.
 49. Βλ. ΜΗΑ, § 19 σ. 445.
 50. Βλ. ΜΗΑ, § 21 σ. 446.
 51. Βλ. ἰδιαίτερα τή θεωρία του γιά τήν ἀρετή ("Tugend") ΚΠΛ, σ. 151 κ.έ.· ΜΗΑ, Εισαγωγή XIV καί § 49. Βλ. σχετικά Silber, "Kant's Conception of the Highest Good...", δ.π. (σημ. 27), ιδ. σ. 478.
 52. Βλ. ΜΗΑ, Εισαγωγή V.B., σ. 387-388.
 53. Βλ. ΜΗΑ, δ.π. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτή τοῦ Kant ἔχει διατυπωθεῖ ἤδη στή ΘΜΗ, σ. 399. Πρβλ. σχετικά τίς παρατηρήσεις τοῦ Γ. Τζαβάρου στή μετάφρασή του: I. Kant. Τά θεμέλια τῆς Μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν. Εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια. Ἀθήνα - Γιάννινα, Δωδώνη 1984, 41-42, σημ. 47-49.
 54. Βλ. ΜΗΑ, Εισαγωγή VIII· 2., σ. 393-394.
 55. Βλ. ΜΗΑ, Εισαγωγή, XII· c., σ. 401-402: πρβλ.

56. Βλ. M. Scheler, *δ.π.*, σ. 81 κ.έ.· N. Hartmann, *Ethik*, κεφ. 13.
57. Πρβλ. για την έννοια του «ηθικού αισθήματος» *ΘΜΗ*, σ. 401 *ύποσ.*, 442 με *ύποσ.*· ΜΗΑ, Πρόλογος, σ. 375-378. Πρβλ. σχετικά τις παρατηρήσεις του Γ. Τζαβάρα, *δ.π.*, σ. 100-101, σημ. 130-131. Για τη διάκριση ανάμεσα στη μη γνήσια ηθικότητα που στηρίζεται σε αισθήματα (π.χ. της συμπόνιας ή της τάσης να γινώμαστε άρεστοί στους άλλους) και τη γνήσια ηθικότητα (ή αρετή) που στηρίζεται σε αρχές, εκφράζεται ο Kant με σαφήνεια ήδη στις «Παρατηρήσεις για το αίσθημα του ωραίου και του ύψηλου» (1764), έκδ. 'Ακαδ. Βερολίνου, τ. II, 2ο κεφ., σ. 215-218· πρβλ., *δ.π.*, σ. 227 για τους σχετικούς κινδύνους, αν τύχει οι αρχές να είναι έσφαλμένες (παράδειγμα όλοι οι φανατισμοί).
58. Για το ζήτημα αυτό υπάρχει, νομίζω, εύρεϊα όμοφωνία ανάμεσα στους θεωρητικούς της 'Ηθικής. Πρβλ. ιδιαίτερα N. Hartmann, *Ethik*, σ. 3-7· G.E. Moore, *Principia Ethica*, σ. 1-5· J. Rawls, *A Theory of Justice*, § 9, *δ.π.* (σ. 51, *ύποσ.* 26) και αναφορά στις σχετικές αντιλήψεις του 'Αριστοτέλη και του Sidgwick.
59. Βλ. ΚΠΑ, σ. 234-235. Πρβλ. ΚΚΑ, Β 829, 837-838, 879.
60. Γ. Σεφέρης, *Δοκιμές*, Ε' έκδ., 'Αθήνα, "Ίκαρος 1984, τ. Α', σ. 256.
61. Το ζήτημα αυτό εξετάζεται με σαφήνεια στο δοκίμιο «Θεωρία-Πράξη», *δ.π.* στη σημ. 15, σ. 278-289 (μτφρ. 115-128).
62. Πρβλ. σχετικά ιδιαίτερα το «Φίληβο» του Πλάτωνα, II a-b, 61 a κ.έ.· 'Αριστοτέλη, 'Ηθ. Νικ. Κ'. Για τη στάση του Kant *άπέναντι στην άρχαία έλληνική 'Ηθική* πρβλ. ΚΠΑ, σ. 200-202, 229-230 'Υποσ., 253-255.

ΔΡ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗΣ
ΕΙΔΙΚΟΣ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ